

تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم‌نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری

* شیرمحمد علی پور عبدلی

** حسینعلی ترکمانی

*** کرم سیاوشی

[تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۲۵]

چکیده

محدث جزایری (۱۰۵۰-۱۱۱۲ق) از دانشمندان برجسته شیعه، دارای آثار بسیاری است. به همین جهت از دیرباز گزارش شرح حال و معرفی آثار وی مورد اهتمام تراجم‌نویسان و محققان بوده است. با این همه، در خصوص نسب‌نامه و برخی نوشته‌های وی کاستی‌ها و اشتباه‌هایی رخ داده است. تصحیح شجره‌نامه محدث جزایری، رد اشتباه منتسب نبودن برخی از تألیف‌های محدث جزایری به وی، اصلاح اشتباه محدث جزایری در معرفی کتاب غرائب الأخبار خویش با عنوان نوادر الأخبار، و اثبات تقدم نگارش انوار نعمانیه بر غایه المرام از جمله نتایج پژوهش حاضر است. همچنین نادرستی سخن آقابزرگ تهرانی در معرفی حاشیه مغنی اللیب با عنوان الغناء و سخن محسن امین عاملی در معرفی کتاب النور المبین فی قصص الانبیاء و المرسلین جزایری با عنوان قصص الانبیاء، اثبات و انتساب کتاب‌های تحفه الاسرار، انیس الوحید و کنز الطالب و وسیله الراغب به محدث جزایری رد شده است.

کلیدواژه‌ها: سید نعمت‌الله جزایری، محدث جزایری، تراجم، اخباریان، نسب.

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بوعلی سینا. tafsir.alipoor@gmail.com

** استادیار گروه الهیات، دانشگاه بوعلی سینا (نویسنده مسئول). h.torkamany@basu.ac.ir

*** دانشیار گروه الهیات، دانشگاه بوعلی سینا. k.siyavoshi@basu.ac.ir

مقدمه

محدث جزایری یکی از اعلام شیعه در قرن یازده و دوازده هجری قمری است. وی از شاگردان خاص علامه مجلسی است که در تنظیم بحار الانوار و حتی شرح برخی احادیث آن نقش ویژه‌ای داشته است (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۷۵/۲). وی بیشتر حیات علمی خود را در نگارش و شرح کتب حدیثی و تفسیر قرآن صرف کرده و ده‌ها اثر از خود بر جا نهاده است. به همین جهت، از دیرباز تا کنون گزارش شرح حال و تألیف‌های وی مورد اهتمام تراجم‌نویسان و محققان بوده است. خود وی نیز در خاتمه کتاب *انوار نعمانیه* شرح حالی مختصر از خود و برخی از آثارش تا سال ۱۰۸۹ق را ارائه کرده است. بعد از وی، یوسف بحرانی در *لؤلؤة البحرين*، سید عبدالله جزایری در *تذکره شوشتر*، نواده‌اش سید میر عبداللطیف در *تحفة العالم*، آقابزرگ تهرانی در *الذریعه*، محسن امین در *اعیان الشیعه* و دیگر تراجم‌نویسان گزارش شرح حال و آثار وی را آورده‌اند (جهت مشاهده فهرستی از این منابع نک.: زاده‌وش، ۱۳۸۲: ۴۸-۵۱). اخیراً نیز سید محمد جزایری در کتاب *نابغه فقه و حدیث و سید طیب جزایری در مقدمه‌ای که بر کتاب کشف الاسرار نوشته‌اند*، سعی کرده‌اند تصویر کاملی از شخصیت و حیات علمی این محدث بزرگ ارائه کنند.

ضمن ارج نهادن به همه تلاش‌های یادشده، باید اذعان کرد که کار آنان بدون کاستی و اشتباه نبوده است؛ از این رو پژوهش حاضر درصدد است ضمن ارائه فهرستی کامل از آثار محدث جزایری بر اساس ترتیب موضوعی - که ارائه آن از دید آنان پنهان مانده - اشتباهات آثار آنان را نقد، تحلیل و بررسی کند.

چنانکه گفته شد، علاوه بر خود محدث جزایری، شرح‌حال‌نویسان و محققان گزارش‌هایی از شرح حال و آثار وی ارائه کرده‌اند؛ اما تاکنون پژوهش تحلیلی انتقادی جدی و مستقلی در این باره نوشته نشده است و این پژوهش درصدد جبران این کاستی است. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که شرح‌حال‌نویسان و محققان در گزارش شرح حال و آثار محدث جزایری دچار چه اشتباه‌هایی شده‌اند؟ همچنین دو پرسش فرعی در این باره مطرح است: ۱. آیا شرح‌حال‌نویسان و محققان نسب‌نامه کامل محدث جزایری را به درستی و مطابق با واقع گزارش کرده‌اند؟ ۲. آیا

شرح حال نویسان و محققان در معرفی تألیف‌های محدث جزایری به لحاظ تعداد، عنوان، موضوع، وجه نام‌گذاری و چاپ آنها به درستی عمل کرده‌اند؟ در مباحث آتی ضمن ارائه گزارشی مختصر از شرح حال محدث جزایری و ارائه فهرستی از آثار او بر طبق ترتیب‌بندی موضوعی به همراه توضیحی مختصر درباره برخی از آنها، سؤال‌های بالا را پاسخ خواهیم داد.

۲. زندگی‌نامه محدث جزایری

نعمت‌الله بن سید عبدالله در سال ۱۰۵۰ هجری قمری، در قریه صباغیه - یکی از قریه‌های جزایر بصره - متولد شد (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۲۵۹/۴، ۲۶۰). وی زندگی علمی‌اش را از پنج سالگی ابتدا در زادگاه خود، سپس در روستای کارون و دیار بنی‌اسد با یادگیری قرآن و برخی کتب ادبی عربی آغاز کرد (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۲۶۰/۴). وی حدود نُه سال در شیراز به تحصیل ادامه داد (همان: ۲۶۵/۴). او در نهایت به اصفهان سفر کرد و در آنجا چهار سال در منزل علامه محمدباقر مجلسی اقامت کرد و علوم حدیث را آموخت. او همچنین در مدرسه میرزا تقی اصفهان به تدریس مشغول شد و در مجموع هشت سال را در آن شهر گذراند (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۲۶۷/۴). وی مدتی بعد - حدود سال ۱۰۷۹ق - به درخواست اهالی شوشتر آن دیار را برای اقامت برگزید و در منزلی نزدیک به مسجد جامع شهر اسکان یافت. او در حوزه علمیه‌ای که اهالی شوشتر تدارک دیده بودند، مشغول تدریس و تربیت طلاب علوم دینی شد و منصب شیخ‌الاسلامی را نیز از شاه سلیمان صفوی گرفت (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۰۱). او سرانجام «در شب جمعه ۲۳ شوال سال ۱۱۱۲ هجری قمری، حدود دو سال بعد از وفات استادش علامه مجلسی، به هنگام بازگشت از سفر زیارتی مشهد مقدس در قریه جایدرد درگذشت» (خوانساری، بی‌تا: ۱۵۹/۸) و در همان‌جا دفن شد.

۳. آثار محدث جزایری

آثار محدث جزایری به صورت پراکنده و ناقص در کتاب *انوار نعمانیه* و دیگر شرح‌حال‌ها گزارش شده است. در ادامه فهرست کامل آثار وی را بر اساس دسته‌بندی

موضوعی ارائه می‌کنیم. این آثار بیانگر تبحر وی در انواع علوم اسلامی و ادبیات عرب است. برخی از منابعی که آثار او را گزارش کرده‌اند از این قرارند: *انوار نعمانیه* (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۳۲۵/۴)، *مفتاح اللیب* (نعمت‌الله جزایری، ۱۳۸۳: ۵۸)، *تحفة العالم* (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۰۴/۱)، *امل الامل* (حرعاملی، ۱۳۶۲: ۳۳۶/۲)، *الذریعه* (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۸/۱۷)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء* (افندی، ۱۴۰۱: ۲۵۴/۵)، *روضات الجنات* (خوانساری، بی‌تا: ۸/۱۵۲)، ۱۵۸).

سید نعمت‌الله جزایری بیشتر حیات علمی خود را صرف یادگیری و تألیف کرده است. آثار وی به تفکیک موضوع به این قرار است:

آثار حدیثی: مقصود الانام فی شرح تهذیب الاحکام، غایة المرام فی شرح تهذیب الاحکام یا البحور الزاخرة فی شرح أحادیث العترة الطاهرة، کشف الأسرار فی شرح الاستبصار، حواشی الاستبصار، أنیس الوحید فی شرح کتاب التوحید (أنیس الفرید)، نور البراهین فی أخبار السادة الطاهرين، حاشیة توحید الصدوق، نور الأنوار فی شرح الصحيفة السجادية، حاشیة الصحيفة الكاملة، نکت الطریفة فی شرح ملحقات الصحيفة، الجواهر الغوالی فی شرح عوالی اللثالی (مدینه الحدیث)، قاطع اللجاج شرح علی احتجاج الطبرسی، حاشیة شرح ابن‌ابی‌الحدید، حواشی نهج البلاغة، نوادر الأخبار، ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار، الأيام النحسة الواردة فی الأحادیث و الايام السعيدة، لوامع الأنوار فی شرح عیون الاخبار، نزہة الاخوان و تحفة الخلائ، الفوائد النعمانیة، حواشی کتب أربعة.

آثار در حوزه علوم و معارف قرآنی: عقود المرجان لحواشی القرآن و حاشیة زبدة البیان، النور المبین فی قصص الانبیاء و المرسلین.

آثار فقهی: شرح بر استبصار، تهذیب، عوالی اللثالی و زبدة البیان، و تألیف هدیه المؤمنین و تحفة الراغبین، مسکن الشجون فی حکم الفرار من الطاعون، منیع الحیاة فی اعتبار قول المجتهدین من الاموات.

تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم‌نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری / ۱۳۳

آثار ادبی - نحوی: الغایة القصوى، حاشیة شرح الجامی، حاشیة مغنی اللیب عن کتب الاعراب، مفتاح اللیب فی شرح التهذیب، حاشیة بر العباب فی شرح اللباب، النهج الصواب (منهاج الصواب) فی علم الاعراب، شرح نهج الصواب (منهاج الصواب)، نهج الیقین، طریق السالک فی توضیح المسالک، الفوائد، الفوائد النعمیة، مشکلات المسائل، منهاج المطالب، منهاج المبتدی.

اثری در باب وعظ: مقامات النجاة.

آثار کلامی: شرح عینیة ابن سینا، شرح عقائد الصدوق.

آثار در حوزه تراجم و رجال: حاشیة نقد الرجال، حاشیة أمل الآمل فی علماء جبل عامل.

آثار در موضوع‌های پراکنده: زهر الربیع، الأنوار النعمانیة.

۴. نقد و بررسی تشکیک درباره نسب جزایری

درباره نسب کامل محدث جزایری دو دیدگاه وجود دارد که ضمن ارائه آنها، نظر مختار ارائه می‌شود.

الف) نسب وی تنها با دوازده واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد: «نعمت‌الله بن سید عبدالله بن سید محمد بن سید حسین بن سید أحمد بن سید محمود بن سید غیاث‌الدین بن سید مجدالدین بن سید نورالدین بن سید سعدالدین بن سید عیسی بن سید موسی بن سید عبدالله بن موسی بن جعفر الصادق علیه السلام».

سلسله نسب فوق را محدث جزایری (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۳۵۲/۱، ۳۵۳) و نویسندگان کتاب‌های تراجم و رجال ذکر کرده‌اند، از جمله سید عبدالله در تذکره شوشتر (عبدالله جزایری، ۱۳۸۳: ۵۸)، میرعبداللطیف در تحفة العالم (شوشتری، ۱۳۶۳: ۹۷)، خوانساری در روضات الجنات (خوانساری، بی‌تا: ۱۵۶/۸)، محدث نوری در مستدرک الوسائل (نوری، ۱۴۰۸: ۱۵۵/۲۰)، شیخ عباس قمی در الکنى و الألقاب (قمی، ۱۳۶۸:

سید عبدالله جزایری در تذکره شوستر (عبدالله جزایری، ۱۳۸۳: ۵۸)، میرعبداللطیف در *تحفة العالم* (شوستر، ۱۳۶۳: ۹۷) و سید طیب جزایری در مقدمه کشف الاسرار (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۱۱/۱، ۲۴) بر سلسله نسب فوق صحه گذاشته و آن را در زمره نسب‌های «عالی» به حساب آورده‌اند.

ب) نسب وی با ۲۵ واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد. نویسنده کتاب بغیة الطالب فی نسب السادة الغوالب معتقد است که نسب محدث جزایری با ۲۵ واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد و این سلسله نسب را ذکر کرده است: «نعمت‌الله بن سید عبدالله بن سید محمد بن سید حسین (ملقب به سید شمس‌الدین) بن سید محمود بن سید غیاث بن سید احمد بن سید علی بن سید محمد بن سید احمد بن سید رضا بن سید ابراهیم بن سید هبة‌الله بن سید طیب بن احمد بن محمد بن القاسم بن ابی‌الفخار محمد بن علی بن معمر الضریر بن عبدالله بن ابی‌عبدالله جعفر الاسود بن محمد بن موسی بن عبدالله بن امام موسی کاظم علیه السلام» (اعرجی، ۱۳۷۷: ۴۹۲، ۴۹۸).

سلسله نسب اول را به دلیل اندک بودن واسطه‌ها نمی‌توان پذیرفت؛ چراکه از دیدگاه پژوهشگران علم انساب، تقریباً در هر قرن، سه نسل از اولاد یک نفر متولد می‌شوند (همان). از طرفی، از شهادت امام موسی کاظم علیه السلام در ششم رجب سال ۱۸۳ هجری (مفید، ۱۴۱۳: ۲/۲۱۵) تا تولد سید نعمت‌الله جزایری در سال ۱۰۵۰ هجری، ۸۶۷ سال فاصله وجود دارد که با این وصف، باید حدود ۲۹ واسطه میان سید نعمت‌الله جزایری و امام موسی کاظم علیه السلام وجود داشته باشد؛ بنابراین، سلسله نسب دوم به واقع نزدیک‌تر است.

سید عبدالله، میرعبداللطیف و سید طیب جزایری که مدعی «عالی» بودن سلسله نسب محدث جزایری هستند، دلیلی ارائه نکرده‌اند. سید طیب جزایری ذکر این سلسله نسب از سوی تراجم‌نویسان و تذکره‌نویسانی چون سید عبدالله، خوانساری، محدث نوری و شیخ عباس قمی در *الکنی و الألقاب* را دال بر صحت آن می‌داند و می‌نویسد: «و کفی بهم تحقیقا و تصدیقا» (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۱۱/۱، مقدمه، پاورقی ۱)؛ ولی صرف ذکر سلسله نسب اول — که مبتنی بر دوازده واسطه است — از سوی افراد مذکور دال بر تحقیقی بودن آن و توجیه‌کننده اندک بودن واسطه آن نیست. به نظر می‌رسد آنان به

سخن محدث جزایری در مورد سلسله نسبش استناد کرده‌اند، در حالی که خود سید نعمت‌الله جزایری، به سبب اندک بودن واسطه‌های سلسله نسبش، در سیادت خود تردید می‌کند و از خداوند می‌خواهد تا در عالم رؤیا درستی آن را به وی بنمایاند. دعای وی مستجاب می‌شود و شبی در خواب حضرت امیر ع را می‌بیند که به قنبر می‌فرماید: «آت قلیانا للسید نعمۃ الله». به این ترتیب، وی به سیادت خود مطمئن می‌شود (محمد جزایری، ۱۳۵۳: ۲۸۹؛ نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۳۷/۱، مقدمه).

۵. تحلیل و نقد شبهات درباره آثار جزایری

الف) اشتباه در عدم انتساب تألیف‌ها

عبدالله افندی (۱۰۶۶-۱۱۳۰ق)، صاحب *ریاض العلماء*، تردید کرده است که آثار محدث جزایری برگرفته از آثار دیگران است. بررسی این اشتباه از آن جهت اهمیت دارد که افندی جزء معاصران محدث جزایری و از شاگردان علامه مجلسی بوده است و چه بسا جایگاه وی باعث شود افرادی که با جایگاه محدث جزایری آشنا نیستند، سخن وی را بپذیرند. وی در شرح حال سید علی بن سید خلف بن سید عبدالمطلب (م. ۱۰۸۹ق) می‌نویسد: «و اظن أن اکثر فوائد کتب السید نعمۃ الشوشتری المعاصر (قده) مأخوذة من تصانیف هذا السید العالی» (افندی، ۱۴۰۱: ۸۰/۴).

نقد و بررسی

امروزه کتاب‌های سیدعلی بن سید خلف در دست نیست تا با مقایسه محتوای آنها با محتوای کتاب‌های محدث جزایری، احتمال مطرح شده را بررسی کنیم؛ اما شواهدی وجود دارند که درستی سخن مذکور را تأیید نمی‌کنند:

۱. علامه مجلسی، که استاد ویژه محدث جزایری است، ضمن اجازه‌ای که برای وی صادر کرده، علاوه بر تأیید تسلط وی بر علوم مختلف، کتاب‌های وی را نیز می‌ستاید:

المحقق المدقق، جامع فنون العلم و أصناف السعادات... فاستجازنی... و کان ذلک بعد أن بلغ الغایة القصوی فی الدراية... و صنف فی أكثر العلوم الدینیة و المعارف الیقینیة مصنفات رائقة، یسطع منها أنوار الفضل و العرفان؛

محقق ریزبین، جامع اصناف علم و سعادت... از من طلب اجازه کرد... و این بعد از این است که در فهم و تیزبینی به بالاترین درجه نائل شده است... و در بیشتر علوم دینی و معارف یقینی مصنفاتی پسندیده نوشته که نور فضل و عرفان از آنها ساطع است (مجلسی، ۱۳۶۹: ۲۹۹-۳۰۰).

محدث بحرانی (۱۱۰۷-۱۱۸۶ق) - که می‌توان وی را هم‌عصر محدث جزایری دانست - در کتاب *الحقائق الناصرة* می‌نویسد:

و لم أرَ مَنْ ردَّ ذلك و طعن فيه سوى المحدث المدقق السيد نعمة الله الجزایری (طیب الله مرقده) فی مواضع من مصنفاته: منها کتاب *الأنوار النعمانية*؛ غیر از محدث ریزبین، سید نعمت‌الله جزایری که در چند جا از کتاب‌هایش، از جمله *انوار نعمانیه*، آن (دلیل عقل به عنوان مستندی برای احکام) را علاوه بر رد کردن، مورد طعن نیز قرار داده است، کسی دیگر را سراغ ندارم (بحرانی، ۱۴۰۵: ۱۲۶/۱).

عبارت «فی مواضع من مصنفاته: منها کتاب *الأنوار النعمانية*» دلالت دارد که محدث بحرانی در مورد صحت انتساب محتوای کتاب‌های محدث جزایری به خود وی تردیدی نداشته است و اگر چنین شبهه‌ای مطرح بود، وی را «محدث ریزبین» نمی‌خواند.

علاوه بر علامه مجلسی و محدث بحرانی که هم‌عصر محدث جزایری بوده‌اند، دیگر صاحبان کتب تراجم و رجال که بعد از وی می‌زیسته‌اند و شرح‌حال وی را ذکر کرده‌اند، احتمال و شبهه مذکور را مطرح نکرده‌اند و سخنانشان در وصف او دلالت دارد که محتوای کتاب‌هایی که برای وی ذکر کرده‌اند، به خود وی انتساب دارد، نه شخص دیگری.

۲. محدث جزایری در علوم ادبی، فقه و حدیث جزء علمای برجسته و صاحب نظر بوده است، به گونه‌ای که در زمان حیات علامه مجلسی، چهار سال در مدرسه محمدتقی خان دولت‌آبادی اصفهان تدریس می‌کند (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۲۶۷/۴).

تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم‌نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری / ۱۳۷

محدث بحرانی و محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶-۱۳۱۳ق) وی را با عناوینی از قبیل: «محدث، مدقق، واسع الدائرة فی الاطلاع علی أخبار الامامیه و تتبع الآثار المعصومیة، واحد عصره فی العربیة و الأدب و الفقه و الحدیث» ستوده‌اند (بحرانی، بی‌تا: ۱۱۱؛ خوانساری، بی‌تا: ۱۵۰/۸) که حکایت از تبحر وی در علوم مذکور دارد. وی به قدری بر مباحث حدیثی تسلط داشته که در زمره شاگردان ویژه علامه مجلسی قرار می‌گیرد و استادش را در حل احادیث مشکل بحار الانوار یاری می‌رساند. خود محدث جزایری در این باره می‌نویسد:

در هنگام تألیف کتاب بحار الانوار شب و روز در خدمت او (علامه مجلسی) بودیم و در حل برخی احادیث مشکل که می‌خواست بر آنها شرح بنویسد به وی کمک می‌کردیم؛ چه بسا گاهی که در خواب بودم، مرا بیدار و در حل آن احادیث به من مراجعه می‌کرد (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۷۵/۲).

وی در جایی دیگر می‌نویسد:

رابطه من با استادم، صاحب بحار الانوار، به گونه‌ای بود که از میان بیش از هزار شاگردش تنها مرا برای اقامت و معاشرت در منزلش در طول شبانه‌روز برگزیده بود؛ زیرا وقتی می‌خواست آن کتاب (بحار الانوار) را بنویسد باید جهت حل برخی مصالح تألیف، شب را نزد وی می‌ماندم (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۳۱۲/۳).

با این وصف، دیگر انگیزه‌ای برای محدث جزایری - که خود عالم و صاحب نظر بوده - وجود نداشته که پایه و اساس محتوای کتاب‌هایش را بر نظرات شخصی دیگر، یعنی سید علی بن سید خلف، استوار سازد.

۳. تنوع موضوعی و محتوایی کتاب‌های محدث جزایری بسیار فراتر از تنوع موضوعی و محتوایی کتاب‌های سیدعلی بن سید خلف است. کتاب‌هایی که خود افندی برای سیدعلی بن سید خلف ذکر کرده (افندی، ۱۴۰۱: ۷۷-۷۹)، عبارت‌اند از:

- *النور المبين* (۴ مجلد): موضوع آن اثبات حقانیت امیر المؤمنین از طریق نص^۱ است.

- *منتخب التفاسیر* (۴ مجلد): وی در این تفسیر، که تا سوره الرحمن است، ابتدا سخن مفسرانی چون نیشابوری، زمخشری، قاضی، طبرسی، عیاشی و علی بن ابراهیم قمی را ذکر کرده، آن‌گاه سخنانشان را نقد می‌کند؛ در مواردی نیز به نظرات خود در خصوص تفسیر آیات اشاره می‌کند.

- *نکت البیان*: مشتمل بر موضوعات مختلفی از قبیل تفسیر قرآن، شرح احادیث مشکل، سخنان علمای پیشین و معاصر در زمینه‌های گوناگون است.

- *خیر المقال*: شرح قصیده‌ای در مدح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام است.

- لطایف و ظرایفی برگزیده (از چهار کتاب قبلی) که تألیف مستقلی نیست.

این در حالی است که محدث جزایری حدود شصت عنوان کتاب، حاشیه و تعلیقه دارد.^۲ چنانکه پیش از این گفتیم، وی بر بیشتر کتاب‌های حدیثی، از جمله کتب اربعه، شرح مستقل یا حاشیه و تعلیقه نوشته است. همچنین در نحو، کتاب‌هایی از جمله *مفتاح اللیب* و در تفسیر کتاب *عقود المرجان* را تألیف کرده است.

۴. سید علی بن خلف، که مردی دانشمند، متکلم، عابد، ادیب و شاعر و از سادات مشعشعی بوده، در زمان محدث جزایری حاکم هویزه بوده است (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹ش: ۸۷/۲). فضل و کمال و جایگاه علمی و اخلاقی محدث جزایری چنان وی را تحت تأثیر قرار می‌دهد که بارها از طریق مکاتبه، از او جهت اقامت در هویزه دعوت به عمل می‌آورد (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۳/۳۱۲). بر این اساس، اگر معتقد به تأثیرپذیری باشیم، طبعاً باید بگوییم سید علی بن خلف از آرا و اندیشه‌های محدث جزایری تأثیر پذیرفته است، نه برعکس.

۵. سید علی خان مایل به تصوف بوده و به احتمال، کتاب‌هایش شامل ستایش صوفیه است، در حالی که محدث جزایری معتقد است که صوفیه عقاید انحرافی دارند و آنان را نه تنها نمی‌ستاید، بلکه نقد و هجو نیز می‌کند (محمد جزایری، ۱۴۱۸: ۵۶).

۶. محدث جزایری در زمان خود دارای شخصیت علمی و اجتماعی برجسته‌ای بود و شاگردان بسیاری تربیت کرد. وی از چنان مقبولیت اجتماعی برخوردار بود که مردم شوشتر از وی جهت اقامت در آن دیار و ارشاد اهلش دعوت به عمل آوردند و وی دعوت آنان را پذیرفت و شیخ الاسلام آنجا شد.

ب) معرفی نادرست موضوع برخی کتاب‌ها

صاحب الذریعه کتاب مقامات النجاة را با عنوان مقامات النجاة فی شرح أسماء الحسنی آورده (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۱۴/۲۲)؛ اما خود محدث جزایری در ابتدای کتاب، موضوع این کتاب را موعظه و پند و اندرز معرفی کرده است و گفته که از باب تیمن و تبرک آن را، به تعداد اسمای حسناى الهی، به ۹۹ مقام تقسیم کرده و در آخر هر مقام، اسم الهی مربوط به آن مقام را شرح و توضیح داده است^۳ (نعمت‌الله جزایری، نسخه خطی مقامات النجاة، برگه ۶). بنابراین، موضوع اصلی این کتاب موعظه و پند و اندرز است، نه شرح اسمای حسناى الهی و سخن صاحب الذریعه دقیق نیست. عنوانی که نویسنده/عیان الشیعه برای این کتاب مطرح می‌کند، یعنی مقامات النجاة فی الوعظ و التذکیر (امین، ۱۴۰۳: ۲۲۷/۱۰)، نیز شاهی بر ادعای فوق است.

ج) انتساب برخی کتاب‌ها به محدث جزایری

– تحفة الاسرار فی الجمع بین الاخبار فی الصلاة: آقا بزرگ تهرانی در الذریعه (۴۲۰/۳) تحفة الاسرار را به محدث جزایری نسبت داده است؛ ولی با توجه به اینکه خود محدث جزایری و نوه‌هایش نام آن را نبرده‌اند، احتمال دارد این کتاب همان هدیه المؤمنین و تحفة الراغبین باشد (محمد جزایری، ۱۴۰۷: ۲۸).

– أنیس الوحید (أنیس الفرید): أنیس الوحید (أنیس الفرید) و نور البراهین در واقع به یک اثر در زمینه شرح توحید شیخ صدوق اشاره دارند. سید طیب جزایری در مقدمه کشف الاسرار با این استدلال که عبارت آغازین نسخه موجود از دو کتاب با هم متفاوت است، در صدد برآمده که هر یک از این دو عنوان را نام یک شرح مستقل به حساب آورد (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۱۱۸/۱، ۲۳۱-۲۳۲)؛ اما با تطبیق متن این دو شرح

اختلافی از لحاظ عناوین، فصول، ابواب و الفاظ به دست نمی‌آید و تنها تفاوت این دو کتاب این است که مقدمه *انیس الوحید* بسیار طولانی‌تر از مقدمه *نور البراهین* است. همچنین نویسنده در مقدمه *نور البراهین*، آن را به شاه حسین صفوی اهدا کرده است (نعمت‌الله جزایری، الف: ۱۴۳۱: ۳۳/۱، ضمن ترجمه الشارح).

بنابراین، سخن سید طیب جزایری درست نیست و منشأ اشتباه وی این است که در هنگام اظهار نظر، نسخه *انیس الوحید* (*أنیس الفرید*) را در دست نداشته تا دو نسخه را مقایسه کند، بلکه فقط به عبارت آغازین نسخه *انیس الوحید* (*أنیس الفرید*)، که در کتاب *نابغه فقه و حدیث* آمده، بسنده کرده است. از این رو باید گفت که دو عنوان یاد شده در واقع اشاره به یک اثر دارند.

گفتنی است آقابزرگ تهرانی در *الذریعه* (۳۶۳/۲۴) *نور البراهین* را با عنوان *انس الوحید* معرفی کرده، در حالی که عنوان *انیس الوحید* درست است؛ زیرا انس الوحید نام کتابی از نویسنده‌ای دیگر است (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۲۳۲/۱).

- کنز الطالب و وسیلة الراغب: از نسخه‌ای خطی با عنوان *کنز الطالب و وسیلة الراغب* با نام خلاصه غایه المرام نیز یاد شده است (صدرايي خويي، ۱۳۸۲: ۳۶۰/۵). این نسخه که در کتابخانه آیت‌الله مرعشی و کتابخانه ملی است، مشتمل بر جلد اول تا آخر جزء سوم غایه المرام است و در تاریخ ۱۰۹۱ و ۱۰۹۲ق در حویزه تألیف شده است؛ از این رو باید آن را همان غایه المرام دانست. مؤلف کتاب *نابغه فقه و حدیث* نیز درباره این نسخه می‌نویسد: «با مشاهده عبارت آغاز و انجام و تاریخ تألیف آن، معلوم می‌شود همان غایه المرام است، نه مختصر آن و معلوم نیست چه کسی این نام را بر آن نوشته است» (محمد جزایری، ۱۳۹۱: ۸۰).

د) نام‌گذاری نادرست

- النور المبين فی قصص الانبياء و المرسلين: این کتاب دربردارنده زندگی‌نامه بیشتر پیامبران الهی ﷺ است که نام آنها در روایات شیعی آمده است. محدث جزایری در این کتاب از روایات عامه به عنوان شاهد استفاده کرده است، نه مستند مستقل. او این کتاب را با عنوان *النور المبين فی قصص الانبياء و المرسلين* معرفی کرده (نعمت‌الله جزایری،

تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم‌نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری / ۱۴۱

۱۴۰۴: ۲؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۳۷۵/۲۴؛ ولی نویسنده *عیان الشیعه* از آن با عنوان *قصص الانبیاء* یاد کرده است (امین، ۱۴۰۳: ۲۲۶/۱۰). بنابراین، سخن نویسنده *عیان الشیعه* دقیق و قابل اعتنا نیست.

– نوادر الأخبار: محدث جزایری در این کتاب اخبار و احادیث غریب را ارائه کرده، سپس آنچه احتیاج به توضیح داشته را با عناوین «بیان» و «ایضاح» توضیح داده است. خود او در *النوار النعمانیة* (جزایری، ۱۴۳۱: ۲۷۷/۴) و نویسنده *تحفة العالم* این کتاب را با عنوان *نوادر الأخبار* معرفی کرده‌اند، ولی *امل الامل* (حرعاملی، ۱۳۶۲: ۳۳۶/۲) به جای *نوادر الأخبار* آن را *غرائب الأخبار فی نوادر الآثار* خوانده و *ریاض العلماء* (افندی، ۱۴۰۱ق: ۲۵۴/۵) و *روضات الجنات* (خوانساری، بی‌تا: ۱۵۲/۸، ۱۵۸) هر دو عنوان را آورده و آنها را دو کتاب مستقل دانسته‌اند.

آیا محدث جزایری در واقع دو کتاب با عناوین *نوادر الأخبار* و *غرائب الأخبار فی نوادر الآثار* داشته یا این دو عنوان در واقع به یک کتاب اشاره دارند؟ در صورت دوم، کدام نام مد نظر نویسنده بوده است؟ نمی‌توان پذیرفت که وی دو کتاب با دو عنوان *نوادر الأخبار* و *غرائب الأخبار فی نوادر الآثار* داشته است؛ زیرا اگر چنین بود باید خود وی یا نوادگانش (سید عبدالله جزایری صاحب *تذکرة شوستر* و میر عبداللطیف صاحب *تحفة العالم*) این دو کتاب را ذکر می‌کردند، در حالی که آنان فقط از یک کتاب با عنوان *نوادر الاخبار* یاد کرده‌اند.

همچنین به نظر می‌رسد عنوان *غرائب الأخبار فی نوادر الآثار* مد نظر محدث جزایری بوده و عنوان *نوادر الأخبار*، که در *انوار النعمانیة*، آمده (جزایری، ۱۴۳۱: ۲۷۷/۴) با نوعی تسامح همراه است؛ زیرا خود وی در مقدمه کتاب وقتی می‌خواهد نام کامل کتاب را بیاورد، می‌نویسد: «و سَمَّته بکتاب *غرائب الأخبار و نوادر الآثار*» (نعمت‌الله جزایری، *غرائب الأخبار و نوادر الآثار*، نسخه خطی کتابخانه ملی، ش ۳۸۰-۷۵۷۶۶، ص ۲). گفتنی است نسخه موجود از این کتاب در زمان مؤلف نسخه‌برداری شده و ابلاغ مقابله با آن، به خط او، در حاشیه نوشته شده است (نک: نعمت‌الله جزایری، *غرائب الأخبار و نوادر الآثار*، نسخه خطی کتابخانه ملی، ش ۳۸۰-۷۵۷۶۶). بنابراین نظر سید طیب جزایری که بیانگر درستی عنوان *نوادر الأخبار* و نادرستی عنوان *غرائب الأخبار فی نوادر الآثار* است، صحیح نیست.

– **حاشیه مغنی اللیب عن کتب الاعاریب:** محدث جزایری (۱۴۳۱: ۲۷۷/۴) و شیخ حر عاملی (۱۳۶۲: ۳۳۶/۲) بدون ذکر نامی خاص برای این حاشیه، از آن با عنوان *حاشیه مغنی اللیب* یاد کرده‌اند؛ ولی صاحب *الذریعه* آن را با نام *الغناء* معرفی کرده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۲۱۲/۶، ۶۲/۱۶). استناد وی در این نام‌گذاری به کتاب *انوار نعمانیه* محدث جزایری است: «*الغناء* فی شرح المغنی فی النحو للسید المحدث الجزایری، السید نعمه الله (م. ۱۱۱۲) ذکره فی آخر کتابه *الأنوار النعمانیة*» (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۶۲/۱۶)، ولی با مراجعه به نسخه‌های موجود کتاب *انوار نعمانیه*، چنین نامی برای این شرح یافت نمی‌شود. محدث جزایری در کتاب *انوار نعمانیه* تنها دو بار از این حواشی یاد کرده است: «و قد بقی علی هذا المبحث اعتراضات کثیرة حررناها فی حواشینا علی مغنی ابن هشام» (نعمت‌الله جزایری: ۱۴۳۱: ۶/۴) و «و فی النحو ألفنا شرحا علی مغنی ابن هشام» (همان: ۲۷۷/۴).

هـ) وجه تسمیه نادرست

– **الانوار النعمانیه:** مؤلف در مورد وجه نام‌گذاری این کتاب به *الانوار النعمانیه* به مطلبی تصریح نکرده است، با این حال سید طیب جزایری دو احتمال را مطرح کرده، ولی هیچ کدام را ترجیح نداده است. سخن وی چنین است:

با توجه به معنای «انوار» می‌توان دو تحلیل ارائه کرد: ۱. انوار را جمع کلمه «نور: شکوفه» محسوب کنیم که در این صورت به معنای لاله‌های گل شقایق (نعمان) است؛ ۲. انوار را جمع «نور» بدانیم که در این صورت به معنای انوار منسوب به نعمت‌الله، یعنی نویسنده، است (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۰۸: ۱۰۶/۱ و ۱۰۷).

از دو احتمال بالا، نظر دوم اولویت دارد و از سخن خود محدث جزایری می‌توان مؤیدی برای آن ارائه کرد. محدث جزایری همه باب‌های کتاب *انوار نعمانیه* را با عنوان «نور فی ...» عنوان‌بندی کرده است، ولی در دو مورد عنوان را به «ظلمة حالکة فی ...» تغییر داده که می‌توان از تقابل «نور» و «ظلمت» ترجیح احتمال دوم را برداشت کرد. دو موردی که وی عنوان را به «ظلمة حالکة فی ..» تغییر داده است، عبارت‌اند از: ۱. «ظلمة

حالکة فی ما بقى من فضائل الشيخين»، در بحث از فضائل شیخین (خلیفه اول و دوم) (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۸۹/۱؛ ۲). «ظلمة حالکة فی بیان أحوال الصوفية و النواصب»، در بحث از صوفیه و ناصبی‌ها (همان: ۲۴۵/۲).

و) زمان نگارش اثر

– **الانوار الانعمانية**: یکی از سؤال‌هایی که در مورد نگارش *انوار نعمانية* قابل بررسی است، این است که محدث جزایری این کتاب را قبل از شرح هشت جلدی‌اش بر *تهذیب الأحکام*، موسوم به *غایة المرام*، نوشته یا بعد از آن. اهمیت این بحث از این جهت است که وی در *انوار نعمانية* تفصیل برخی مطالب را به شرح *تهذیب الأحکام* ارجاع داده و برای مشخص شدن منبع اصلی ارجاع‌های وی لازم است تقدم و تأخر نگارش *انوار نعمانية* روش شود.

در مقدمه کتاب *انوار نعمانية* – هم نسخه چاپی (نعمت‌الله جزایری: ۱۴۳۱: ۱۱/۱) و هم نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه ملی – تصریح شده که این کتاب بعد از شرح *تهذیب الأحکام*، موسوم به *غایة المرام*، نوشته شده است (نعمت‌الله جزایری، نسخه خطی کتابخانه ملی، شماره ثبت: ۶۷۰، ص ۱؛ شماره ثبت: ۱۵۷۴، ص ۱). از سوی دیگر، در مقدمه *غایة المرام* تصریح شده که *انوار نعمانية* قبل از *غایة المرام* نوشته شده است:

انی قد کتبت فی ایام الشَّباب بالتماس بعض الأحاب شروحاً مبسوطاً علی تهذیب الحدیث... ثمَّ کتبنا شرحاً علی الاستبصار... ثمَّ بعده ألفنا کتابنا الموسوم بالانوار النعمانية و لمَّا نظرنا بعد هذا الی شرحنا علی التهذیب رأیناه قابلاً للاختصار... فاختصرناه علی... و سمیناه *غایة المرام* فی شرح تهذیب الأحکام؛ من در جوانی به درخواست برخی دوستان شرحی مبسوط بر *تهذیب الأحکام*... سپس شرحی بر *استبصار*... و بعد از آن کتابمان موسوم به *انوار نعمانية* را نوشتیم و چون در آن نگریستیم آن را قابل خلاصه یافتیم... پس آن را خلاصه کردیم و *غایة المرام* فی شرح *تهذیب الأحکام* نامیدیم (نعمت‌الله جزایری، *غایة المرام* فی شرح *تهذیب الأحکام*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره قفسه ۴۹۵۸: ج ۱/ص ۱).

همچنین در موارد متعددی از کتاب *غایة المرام*، مباحثی را به اجمال مطرح می‌کند و یادآور می‌شود که شرح و تفصیل آنها را در *انوار نعمانیة* آورده و خواننده را به آن ارجاع می‌دهد. این مطلب یکی از دلایل بسیار روشن بر تأخر نگارش *غایة المرام* از کتاب *انوار نعمانیة* است. از جمله مواردی که وی در کتاب *غایة المرام* به *انوار نعمانیة* ارجاع داده است، چنین‌اند:

۱. در شرح حدیث «علم ما کان و ما یکون کله فی القرآن...» می‌نویسد: «و هذا الحديث و ان کان کله مورد الاشکال... و قد ذکرنا له فی کتاب الانوار وجوهاً کثيرة» (نعمت‌الله جزایری، *غایة المرام* فی شرح تهذیب الأحکام، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره قفسه ۴۹۵۸: ۳۸/۱).

۲. در مقدمه کتاب در ذیل المطلب الثامن، که به بحث آداب کتابت حدیث اختصاص دارد، ضمن بیان برخی از آداب کتابت حدیث تفصیل بحث را به *انوار نعمانیة* ارجاع می‌دهد: «و قد حررنا باقی علم الکتابة فی کتابنا الموسوم بکتاب *الانوار النعمانیة*» (نعمت‌الله جزایری، *غایة المرام* فی شرح تهذیب الأحکام، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره قفسه ۴۹۵۸: جلد ۱ صفحه ۳۶).

۳. در ذیل تعریف خبر متواتر در مورد راویان خبر غدیر، که جزء اخبار متواتر است، می‌نویسد: «قد نقلنا رجال خبرالغدیر الذین رووه من طرق المخالفین فی کتاب الأنوار و کان عددهم یزید علی الأربعمأة». مراد وی از کتاب *الأنوار همان الأنوار النعمانیة* است که در آن در قسمتی با عنوان «نور غدیری»، روایان مذکور را معرفی کرده است (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۹۷/۱-۹۹). وی در کتاب *الأنوار النعمانیة* در قسمت «نور مرتضوی»، وجوه مختلف درباره شرح حدیث فوق را تحت عنوان «فائدة» ذکر کرده است (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۴۰/۱-۴۲).

علاوه بر این، وی در پایان جلد سوم *غایة المرام* تصریح کرده که در سال ۱۰۹۳ هجری قمری از کتابت آن فارغ شده است (نعمت‌الله جزایری، *غایة المرام* فی شرح تهذیب الأحکام، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره قفسه ۴۹۵۸: ج ۱/ص ۵۵۶)، در حالی که به تصریح خود وی پایان فراغت از نگارش *انوار نعمانیة* سال ۱۰۸۹ هجری قمری است (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۳۱: ۲۷۷/۴).

تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم‌نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری / ۱۴۵

— شرح ملحقات الصحیفه: وی شرح ملحقات الصحیفه را نیز بعد از شرح تهذیب و استبصار و تفسیر قرآن نگاشته است. نویسنده کتاب نابغه فقه و حدیث تاریخ فراغت محدث جزایری از این شرح را نهم جمادی الاولی سال ۱۱۰۲ قمری دانسته است (محمد جزایری، ۱۳۹۱: ۷۴)، در صورتی که به تصریح خود محدث جزایری، تاریخ مذکور مربوط به اتمام نور الانوار است؛ وی در پایان این کتاب می‌نویسد: «آن را عصر روز شنبه، نهم جمادی الاولی سال ۱۱۰۲ هجری در شهر شوشتر نگاشتم» (نعمت‌الله جزایری، ۱۴۲۷: ۴۰۵).

ز) ادعای ذکر نشدن برخی آثار

نهج الیقین یکی از کتاب‌های محدث جزایری در نحو است. وی در بحث منصوبات می‌نویسد:

ابی‌بکر بن ابی‌طلحه با اینکه قائل به اشتقاق است، پنداشته که هر یک از مصدر و فعل اصل هستند و هیچکدام از دیگر اشتقاق نیافته است. برخی از اساتید من در این زمینه دلایل و جواب‌هایی ارائه کرده‌اند. ما نیز نظراتی داریم و در کتابمان موسوم به نهج الیقین به تفصیل بحث کرده‌ایم (نعمت‌الله جزایری، نسخه خطی مفتاح اللیب، شناسه کد کتاب ۲۰۴۴۶۵۵: برگ ۶۵).

نویسنده کتاب نابغه فقه و حدیث معتقد است تراجم‌نویسان از این کتاب یادی نکرده‌اند (محمد جزایری، ۱۳۵۳: ۸۳). البته سخن وی درست نیست؛ چراکه صاحب الذریعه از این کتاب یاد کرده است: «محدث جزایری در مفتاح اللیب به این کتاب ارجاع داده است» (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۲۴/۴۲۷).

ح) چاپ کتاب

— کشف الاسرار فی شرح الاستبصار: بخش اندکی از جلد اول این شرح با تحقیق و تعلیقه سید طیب جزایری به چاپ رسیده است که به علت مقدمه طولانی و برخی تعلیقه‌های مفصل، همین بخش اندک پس از چاپ سه جلد شده است؛ با وفات سید طیب جزایری چاپ بقیه آن متوقف مانده است.

نویسنده مقاله «کتاب‌شناسی جوامع حدیثی چهارگانه شیعه» در مورد چاپ این کتاب دچار اشتباه شده و نوشته است: «شرح مفصلی در سه مجلد است. این کتاب با تحقیق و تعلیق آقای طیب موسوی جزایری توسط دارالکتاب جزایری به سال ۱۳۷۱ش، چاپ و منتشر گردیده است» (صفره، ۱۳۸۳: ۲۲۸). به نظر می‌رسد که وی از آنجا که به این کتاب مراجعه مستقیم نداشته یا آغاز و پایان آن را مطالعه نکرده، دچار اشتباه شده و به حسب ظاهر، تصور کرده که تمام سه جلد نسخه خطی، در قالب سه مجلد به چاپ رسیده است، در صورتی که — چنانکه گفته شد — تنها بخش اندکی از جلد اول نسخه خطی در قالب سه جلد به چاپ رسیده است.

— **غایة المرام فی شرح تهذیب الأحکام:** کتاب غایة المرام موجود است و متأسفانه تاکنون مخطوط مانده است؛ با وجود این، برخی نوشته‌اند که «دو مجلد از آن با تحقیق سید طیب جزایری در قم چاپ شده است» (صفره، ۱۳۸۳: ۲۲۸). این سخن درست نیست و آنچه تا کنون چاپ شده، قسمتی از جلد اول کشف الأسرار فی شرح الاستبصار است که در قالب سه جلد و با تحقیق و تعلیق سید طیب جزایری در قم به چاپ رسیده است.

نتیجه

بنا بر آنچه گذشت، می‌توان نتایج پژوهش حاضر را چنین بیان کرد:

۱. محدث جزایری (۱۰۵۰-۱۱۱۲ق) یکی از اعلام شیعه است که در موضوع‌های مختلف ادبی و علوم اسلامی — از قبیل صرف و نحو، علوم حدیث، علوم و معارف قرآنی، فقه، اخلاق و عرفان اسلامی، کلام، و تراجم و رجال — آثار گرانسنگی از خود بر جا نهاده و بر خلاف ادعای افندی، در همه علوم مذکور دارای استقلال رأی، مبانی، آرا و اندیشه‌های ویژه به خود بوده است.

۲. با توجه به علم نسب‌شناسی، نسب وی با حدود ۲۵ واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد؛ از این رو نسبی که خودش ذکر کرده — و دیگر تراجم‌نویسان به آن استناد جسته‌اند — و فقط با دوازده واسطه به آن امام همام منتسب می‌شود، قابل تأیید نیست.

۳. کتابی که با نام *کنز الطالب و وسیلة الراغب* به عنوان خلاصه *غایة المرام* به وی نسبت داده شده، درست نیست. دو کتاب *تحفة الاسرار و انیس الوحید* نیز، که جزء آثار وی شمرده شده‌اند، در واقع دو تألیف مستقل نیستند.

۴. کتابی که خود محدث جزایری در *انوار نعمانیة* با عنوان *نوادیر الأخبار* معرفی کرده، همان *غرائب الأخبار و نوادر الآثار* است که به اشتباه، *نوادیر الأخبار* معرفی شده است. همین امر باعث شده که برخی از تراجم‌نگاران و محققان این دو عنوان را دو تألیف مستقل به شمار آورند.

۵. طبق قرائن و شواهد استوار، کتاب *انوار نعمانیة* پیش از شرح هشت جلدی محدث جزایری بر *تهذیب الأحکام*، موسوم به *غایة المرام*، و پس از شرح دوازده جلدی اش بر *تهذیب الأحکام*، موسوم به *مقصود الأنام*، نوشته شده است. با وجود این، در آغاز کتاب *انوار نعمانیة* به اشتباه تصریح شده که این کتاب پس از *غایة المرام* نگاشته شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی از نویسندگان کتاب‌های تراجم و رجال مانند شیخ حرعاملی در *امل الامل* (حرعاملی، ۱۳۶۲: ۳۳۶/۲)، محدث بحرانی در *لؤلؤة البحرين* (بحرانی، بی‌تا: ۱۱۱)، مدرس تبریزی در *ریحانة الادب* (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۱۳/۳)، محسن امین در *اعیان الشیعة* (امین، ۱۴۰۳: ۲۲۶/۱۰)، خویی در *معجم رجال الحدیث* (خویی، ۱۴۱۳: ۱۷۲/۱۹) به ذکر نام و نسب وی تنها تا دو یا سه نسل اشاره کرده‌اند.

۲. گفتنی است زادهوش ضمن مقاله‌ای سعی کرده است فهرست آثار محدث جزایری را به ترتیب حروف الفبا ارائه کند؛ البته وی هر يك از نوزده اجازه حدیثی که محدث جزایری برای علمای دیگر صادر کرده را یک اثر مستقل به شمار آورده و بر این اساس، تعداد آثار محدث جزایری را هشتاد اثر دانسته است (زادهوش، ۱۳۸۲: ۴۸-۵۱).

۱. مقدمه کتاب *مقامات النجاة* (نسخه خطی کتابخانه مجلس، برگه ۶): «فتشوقت النفس إلی تألیف کتاب مقصور علی المواعظ و الأمثال و الآیات و الأخبار المبینة لما خفی من کتابنا الموسوم بالأنوار النعمانیة فی بیان نشأة الانسانیة».

منابع

- افندی، میرزا عبدالله (۱۴۰۱ق)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، چ اول، تحقیق أحمد حسینی اشکوری، قم: کتابخانه مرعشی.
- امین، محسن (۱۴۰۳ق)، *أعیان الشیعة*، تحقیق حسن امین، چ پنجم، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- بحرانی، یوسف (۱۴۰۵ق)، *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، چ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- بحرانی، یوسف (بی تا)، *لؤلؤة البحرین فی الاجازات و تراجم رجال الحديث*، چ دوم، محقق محمدصادق بحر العلوم، قم: مؤسسه آل‌البت (ع).
- جزایری، سید عبدالله (۱۳۸۳ش)، *تذکره شوشتتر*، چ اول، اهواز: معتبر.
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۰۴ق)، *النور المبین فی قصص الأنبياء والمرسلین*، چ اول، قم: کتابخانه مرعشی.
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *نور الأنوار فی شرح الصحيفة السجادية*، چ اول، قم: آسیانا.
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *الانوار النعمانية فی بیان معرفه النشاه الانسانية*، کاتب محمدتقی بن نقی، تاریخ کتابت: ۱۲۴۶ق، کتابخانه ملی، شماره ثبت: ۱۵۷۴ع، شناسه کد کتاب ۸۰۸۲۵۵ [نسخه خطی].
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *الانوار النعمانية فی بیان معرفه النشاه الانسانية*، بدون نام کاتب، تاریخ کتابت: ۱۲۳۴ق، کتابخانه ملی، شماره ثبت: ۶۷۰ع [نسخه خطی].
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *غایة المرام فی شرح تهذیب الأحکام* (تحت عنوان *کنز الطالب و وسیلة الراغب*)، کاتب: ابراهیم بن زبیدی الطرفی (تاریخ استنساخ: قرن ۱۱ق)، کتابخانه ملی، شماره شناسایی: ۸۶۰۶/۱ و ۲۳۶، شناسه کد کتاب ۱۶۵۹۳۳۴ [نسخه خطی].
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *غایة المرام فی شرح تهذیب الأحکام*، کاتب: محمدعلی بن محمدجعفر، تاریخ کتابت (۱۲۵۵-۱۲۵۷ق)، کتابخانه مجلس، شماره قفسه: ۴۴۵۸ [نسخه خطی].
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *غرائب الأخبار و نوادر الآثار*، بدون نام کاتب، تاریخ کتابت: احتمالاً قرن ۱۱ق، کتابخانه ملی، برابر با شماره پیشین سازمان مدارک: ۷۵۷۶۶-۳۸۰ (برابر با ردیف صورت جلسه سازمان مدارک: ۲۷۳)، شناسه کد کتاب ۱۰۶۳۹۶۸ [نسخه خطی].
- جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *مفتاح اللیب فی شرح التهذیب*، بدون نام کاتب، تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ق، کتابخانه ملی، شماره ثبت: ۴۵، شناسه کد کتاب ۲۰۴۴۶۵۵ [نسخه خطی].

تحليل انتقادی دیدگاه تراجم‌نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری / ۱۴۹

جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *مقامات النجاة*، کتابخانه مجلس، کاتب: سبزوعلی بن حسنعلی فیلی مهکی، تاریخ کتابت: ۱۲۴۵ق، شماره مدرک: IR۱۰-۳۸۲۸۵، شماره راهنما: ۵۰۱۳ [نسخه خطی].

جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۳۱ق)، *الأنوار النعمانية*، چ اول، بیروت: المؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

جزایری، سید نعمت‌الله (۱۴۰۸ق)، *كشف الأسرار فی شرح الاستبصار*، تحقیق و تعلیق سید طیب جزایری، چ اول، قم: مؤسسه دار الکتاب.

جزایری، سید محمد (۱۳۹۱ش)، *نابغه فقه و حدیث*، سید نعمت‌الله جزایری، چ سوم، قم: مجمع الفکر الاسلامی.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۲ش)، *أمل الآمل*، تحقیق أحمد حسینی اشکوری، قم: دارالکتاب الإسلامی.

خوانساری، محمدباقر (بی‌تا)، *روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات*، قم: دهقانانی (اسماعیلیان).

خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، *معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة*، چ پنجم، بی‌جا: بی‌نا. زادهوش، محمدرضا (۱۳۸۲ش)، «کتاب‌شناسی احوال و آثار سید نعمت‌الله جزایری»، *مجله کتاب ماه دی* (پیاپی ۶۷)، شماره ۶-۷.

شوشتری، میر عبداللطیف (۱۳۶۳ش)، *تحفة العالم و ذیل التحفة: سفرنامه و خاطرات*، چ اول، تهران: کتابخانه طهوری.

صدراپی خویی، علی (۱۳۸۲ش)، *فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه*، چ اول، قم: دار الحدیث.

صفره، حسین (۱۳۸۳ش)، «کتاب‌شناسی جوامع حدیثی چهارگانه شیعه»، *مجله علوم حدیث*، سال نهم، ش ۳۲.

قمی، شیخ عباس (۱۳۶۸ش)، *الکنی و الالقاب*، چ پنجم، تهران: کتابخانه صدر.

مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹ش)، *ریحانة الأدب*، چ سوم، تهران: خیام.

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، تحقیق مؤسسه آل‌البیت، چ اول، قم: المؤتمر العالمی لألفية الشيخ مفید.

اعرجی، جعفر بن محمد (۱۳۷۷ش)، *مناهل الضرب فی أنساب العرب*، تحقیق مهدی رجایی، قم: کتابخانه مرعشی.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، چ اول، بیروت: مؤسسه آل‌البیت عليه السلام لإحياء التراث.